

Billeder i brug

Lidt om andagt, kult og sjælestiftelser i senmiddelalderens Odense

Af Birgitte Bøggild Johannsen

1. Indledning

Inden for de seneste 10 år har Nationalmuseets værk, Danmarks Kirker systematisk beskrevet de middelalderlige kirker i Odense – de ”levende” såvel som de ”døde” – hver og én med deres respektive tilbehør af både bevarede og forsvundne genstande, det være sig kalk- og glasmalerier, inventar og gravminer.¹ I den redaktionelle struktur er de enkelte genstande for oversigtlighedens skyld beskrevet i tematiske hovedgrupper, alt i kronologisk rækkefølge, idet det levende materiale præsenteres før det døde (mærket med et +). Samtidig er den nuværende lokalisering bestemmende for, under hvilken kirke dette præsenteres.

Hvor velgennemtænkt og logisk denne redaktionelle systematik end kan forekomme, har den dog visse begrænsninger. Når det gælder den stramme emnemæssige og kronologiske præsentation, kan indbyrdes sammenhænge og helhedsindtryk af et kirkerums udseende på et givet tidspunkt nemlig kun rekonstrueres ved at plukke de relevante oplysninger ud af forskellige afsnit og kombinere dem påny. Også det nævnte ”præsensprincip” kan medføre uheldige opsplittings i omtalen af en kirkes udstyr. Dette har for Odensekirkerne vedkommende navnlig været problematisk med hensyn til den 1817-18 nedrevne Gråbrødre Klosterkirke. Her blev den rige beholdning af både inventar og gravmin-

der spredt for alle vinde, da kirken ved århundredets begyndelse tømtes for de vigtigste genstande. Enkelte dele blev ganske vist genopstillet i byens eksisterende kirker, mens andet fordeltes til kirker både på Fyn og i Jylland. Hovedparten synes dog at være sporløst forsvundet eller ødelagt i forbindelse med klosterkirkens afvikling.²

Alligevel udgør Danmarks Kirkers beskrivende katalog et uundværligt udgangspunkt, når det handler om at danne sig et plastisk indtryk af kirkerummets brug og billedernes funktion i deres liturgiske kontekst.³ Som regel vil man på det punkt nøjes med antydningvis rekonstruktioner og generaliseringer – uvidende som man i de fleste tilfælde vil være om den præcise liturgiske praksis inden for et bestemt kirkesamfund på et givet tidspunkt.⁴ Ikke desto mindre skal der i det følgende gøres et forsøg herpå med alle de forbehold, der nødvendigvis knytter sig hertil. Målet er at give et glimt af, hvordan en række udvalgte inventarstykker kan være indgået i den liturgiske iscenesættelse af gudstjenesten – som objekter for andagt og kult og i visse tilfælde ydermere som mindesmærker for bestemte enkeltpersoner. I sidste instans har alle disse genstande og de ledsagende ritualer tjent ét altoverskyggende formål: En demonstration af Kirkens magt og triumf og en anskueliggørelse af det usynlige – den himmelske herlighed – igennem det synlige.

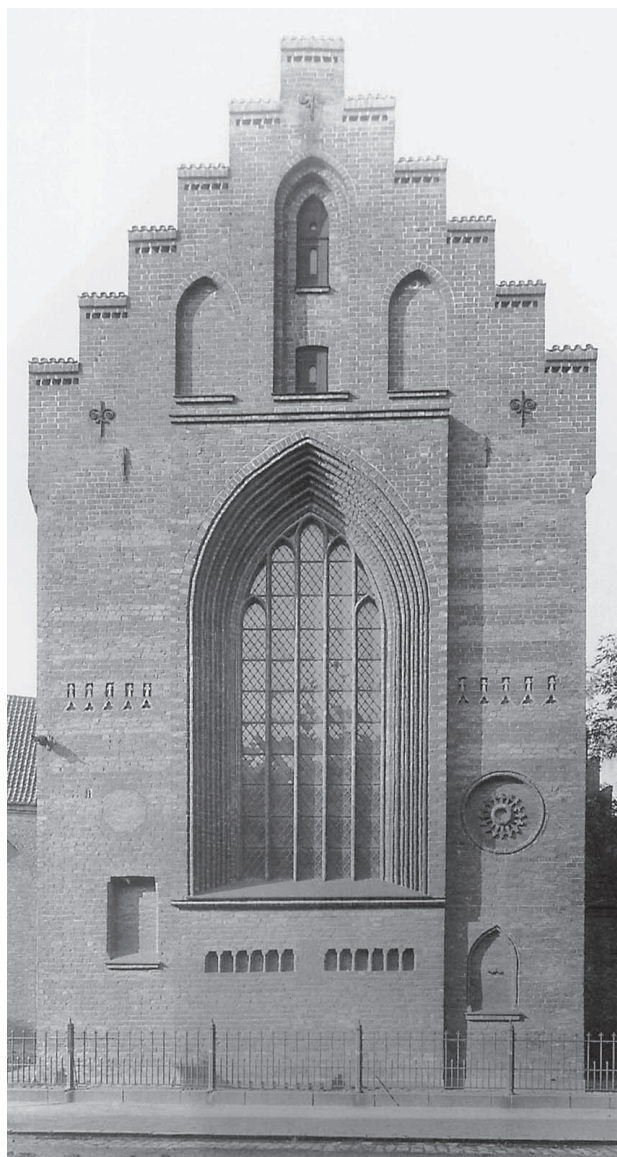

Fig. 1: Østgavlen af koret i S. Hans Kirke. Foto: G. P. Jacobsen o. 1905. Efter DK IX (S. Hans Kirke) fig. 63.

2. S. Hans Kirkes middelalderlige historie

Udgangspunktet for disse betragtninger er Danmarks Kirkers seneste publicering af S. Hans Kirke i Odense. Det var oprindeligt en sognekirke, viet til S. Mikael. Henimod år 1300 blev kirkebygningen overdraget til johanniterordenen. Kirken vedblev efter alt at dømmes med at betjene det omgivende sogn⁵, men føjede i lighed med praksis fra andre af ordenens kirker, Johannes Døberens navn til sit oprindelige. En "nylæsning" af bygningens komplicerede historie har ført til en tolkning af byggeforløbet, der på væsentlige punkter adskiller sig fra ældre behandlinger. Ud fra en bygningsarkæologisk analyse, suppleret med dendrokronologiske dateringer og inddragelse af en række skriftlige kilders oplysninger om private donationer til kirken, argumenteres for, at denne i hovedsagen står som et resultat af en gennemgribende ombygning, gennemført i løbet af 1400'erne og begyndelsen af 1500'erne. Kulminationen var en total ombygning af koret og skibet inden for tidsrummet o. 1460-75, foregrebet og tildels videreført med tilbygninger af kapeller på både nord- og sydsiden samt af opførelsen af et lavt tårn over vestforlængelsen.⁶

I økonomisk henseende funderede det omfattende nybyggeri sig i vid udstrækning på de midler, som en række magtfulde adelsfamilier skød ind i foretagendet, "tho lobe und eren godhes" og til frelse for deres egne og alle kristnes sjæle, som det blev fastslået 1489 i et stiftelsesdokument fra Hilleborg Skinkel, enke efter Knud Henriksen Gyldenstjerne.⁷ Fra de samme kilder har sikkert også flydt nyttige tilskud til kirkerummets udstyr, der netop i senmiddelalderen i takt med ombygningen synes at være blevet væsentligt suppleret. Indretningen af Gyldenstjernefamiliens nyopførte familiemausolæum giver en fornemmelse af, hvad en dynamisk adelsslægt kunne udrette blot gen-

Fig. 2. Interiør af koret i S. Hans Kirke, set mod nordøst. Foto: Henrik Wichmann 1998.

nem et par generationer. Familien lod bygge et for-
nemt dobbeltkapel på kirkens nordside og udstyrede
det med både altertavle, våbensmykkede stolestader
og glasmalerier foruden talrige gravminder, opsat på
væggene og nedlagt i gulvet. Præcis hvilke liturgiske
forpligtelser, der føjedes lige netop til disse sjælega-
ver – herom er vi dog beklageligvis uvidende.⁸

3. *Koret og dets indretning*

I det følgende skal opmærksomheden særligt rettes mod
koret, dets indretning og brug. Kirkens tre fag lange
kor, der i øst kronedes af et messespir og mod nord sup-
pleredes med et sakristi, signalerede udvendigt sin
særlige status gennem en række enkeltheder, som det
er nærliggende at tillægge en symbolsk værdi ud over
den rent dekorative. Centralt på østgavlen (fig. 1) ses
under det høje spidsbuede korvindue en blændings-
frise med 12 felter, midtdelt af en genanvendt romansk
gravsten. Med sin markante placering og de omgiven-
de felters antal in mente har dette måske været en
dæksten for et relikvie, som det f.eks. kendes fra
domkirken i Kirkjubøur på Færøerne.⁹ Nord for vin-
duet er en cirkelblænding med en midtring, omgivet
af radierende liljesmykkede stave. Hermed hentydes
muligvis til et for en johanniterkirke yderst bety-
dningsfuldt relikvie, et fragment af værnehelgenen Jo-
hannes Døberens ben, som eksistensen af et Johan-
nesfad i kirkens beholdning ydermere kan være et
vidnesbyrd om (jfr. ndf.).¹⁰ Af tilsvarende symbolbe-
tydning kan have været en række andre korblændin-
ger, heriblandt et vældigt ligearmet kors på nordsi-
den, og en række indsatte sten, der i udformning og
materiale klart hæver sig ud fra murfladen.

Indvendigt har koret med sine fire store vinduer og
det anselige gulvareal dannet en lysfyldt og rum-
melig ramme omkring det allerhelligste, kirkens ho-

vedalter i korets østende (fig. 2). Som den nødventi-
ge afskærmning mod uvedkommende blikke og
samtidig en grænselinje mellem klostergejstlighe-
dens og lægfolkets verden fungerede en mere end 4
m høj, muret og tømret lektorieskranke mod vest ved
overgangen til skibet.¹¹ På platformen eller den øvre
del af lektoriet, hvortil der har været adgang udefra
at dømmen efter en nu blændet overdør i korets nord-
mur, kan have været plads både for kirkens sanger-
kor, eventuelt for et orgel, hvis eksistens er bevidnet
i 1504, og endelig for læsepulte, anvendt i forbindel-
se med tekstlæsninger og prædikener.¹² Om skrankens
udsmykning i øvrigt er vi helt uvidende.

Oven over lektoriet var fæstnet kirkens vældige, godt
5 m høje, senmiddelalderlige triumfkrucifiks (fig. 3),
sikret med kæder, der var ført gennem et hul i korhvel-
vet.¹³ Med korstræets udvækster af krabbeblade
(korsendernes ornament er sekundære) er dette
defineret som et Livstræ – en hentydning både til
den apokalyptiske vision (Åb. 22,2) og til middelalde-
rens tolkninger af Kristus selv.¹⁴ Neden for korset må
allerede før den gennemgribende ombygning af kir-
kens østparti have været opstillet det Helligkorsalter,
der 1427 fik tilknyttet en vikar og en messetjeneste i
forbindelse med varetagelsen af en daglig sungen me-
se for adelsmanden Bernike Skinkel og hans fami-
lie.¹⁵

Bevægede man sig nu tilbage til det allerhelligste-
koret – hvortil kun enkelte åbninger i lektoriemuren
gav lægfolket indblik, har højalteret udgjort det abso-
lutte centrum. På selve korets østvæg, bagved alterbor-
det fandtes som et ekko af triumfkrucifikset et kalk-
malet Korsfæstelsesbillede, flankeret af Maria og Jo-

Fig. 3. Triumfkrucifikset i S. Hans Kirke. Foto: Niels Elswing 1991.

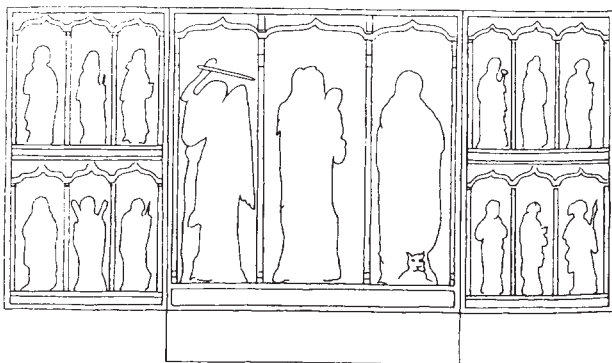

Fig. 4. Forslag til rekonstruktion af den forsvundne højaltertavles opbygning. Tegning: Marianne Nielsen og Birgitte Bøggild Johannsen.

hannes (Døberen eller Evangelist?) og ledsaget af en lang forklarende indskrift, der ulykkeligvis hverken blev aftegnet eller registreret, da maleriet blev afdækket – og sidenhen atter overkalket – i 1879.¹⁶ Udsmykningen kan have fungeret som en midlertidig alterudsmykning før opsætningen af en permanent tavle.¹⁷

Takket være et heldigt arkivfund – en registrering af den nu forsvundne højaltertavles indskrifter fra begyndelsen af 1700-tallet – kombineret med oplysninger fra kirkens regnskabsprotokoller, er det idag muligt at beskrive denne udsmykning med langt flere detaljer, end der tidligere har været kendt.¹⁸ Tavlen, der ligesom triumfkrucifikset må være udført i forbindelse med den store ombygning, dvs. henimod slutningen af 1400-tallet, var udformet som en triptych med et midtskab, flankeret af bevægelige sidefløje. En predella har dannet det nødvendige fodstykke. Alttertavlen blev skånselsløst kasseret, da kirken o. 1715 valgte at anskaffe en ny, mere tidsvarende prydelse. Den gamle beretning opregner omhyggeligt tavlen ialt 15 figurer med tilhørende

påskrifter, dels angivet ved figurernes fodstykker, dels placeret på bræmmerne af deres klædninger. De 15 skikkelser omfattede de 12 apostle (opregnet som nr. 1-6 og nr. 10-15) samt S. Mikael (nr. 7), Jomfru Maria (nr. 8) og Johannes Døberen (nr. 9). På dette grundlag er det nærliggende at forestille sig tavlen udformning som en traditionel apostelrækketavle med de tre hovedfigurer, Jomfru Maria og klosterkirkens to navnehelgener, vist i midtskabet, mens de 12 apostle har fordelt sig på sidefløjene med seks figurer i to rækker på hver side (fig. 4).

Fremstillingen af Jomfru Maria har haft en særlig symbolbetydning at dømme efter underskriften: "Corona co(...?) gloriose virginis Marie ex semine Abrahæ" (Marias krone (...?), den strålende jomfru af Abrahams slægt). Som litterær genre betegner en "Mariakrone" dels en gruppe skrifter til Marias forherligelse med udgangspunkt i kronen – hendes vigtigste attribut som jomfru og Himmeldronning, dels en række rosenkranslignende bønner, opregnet i 12 dele (som den apokalyptiske jomfrus 12-stjernekrone) eller fastlagt i en bestemt række af Paternoster, Ave Maria og Credo, hvis antal kunne variere.¹⁹ Det har dog ikke været muligt ud fra denne løsrevne tekst at fastslå det nøjagtige litterære forlæg for fremstillingen. En malet gengivelse af en konkret "Mariakrone", den polske franciskanermunk, Wladyslav Gielnows Corona Beatae Virginis, findes på en altertavle fra o. 1500, tidligere i Bernhardinerkirken i Breslau (idag på Kunstmuseet i Warszawa) (fig. 5). Dette billede viser jomfru Maria med barnet, gengivet som den apokalyptiske jomfru i solgisel og stående på måneseglet. Over hendes hoved hvælver sig en gigantisk krone, opdelt i syv × syv medaljoner med hentydninger til Marias syv glæder og smerter, de syv himmelkor, de syv laster og dyder, Helligåndens syv gaver og de syv

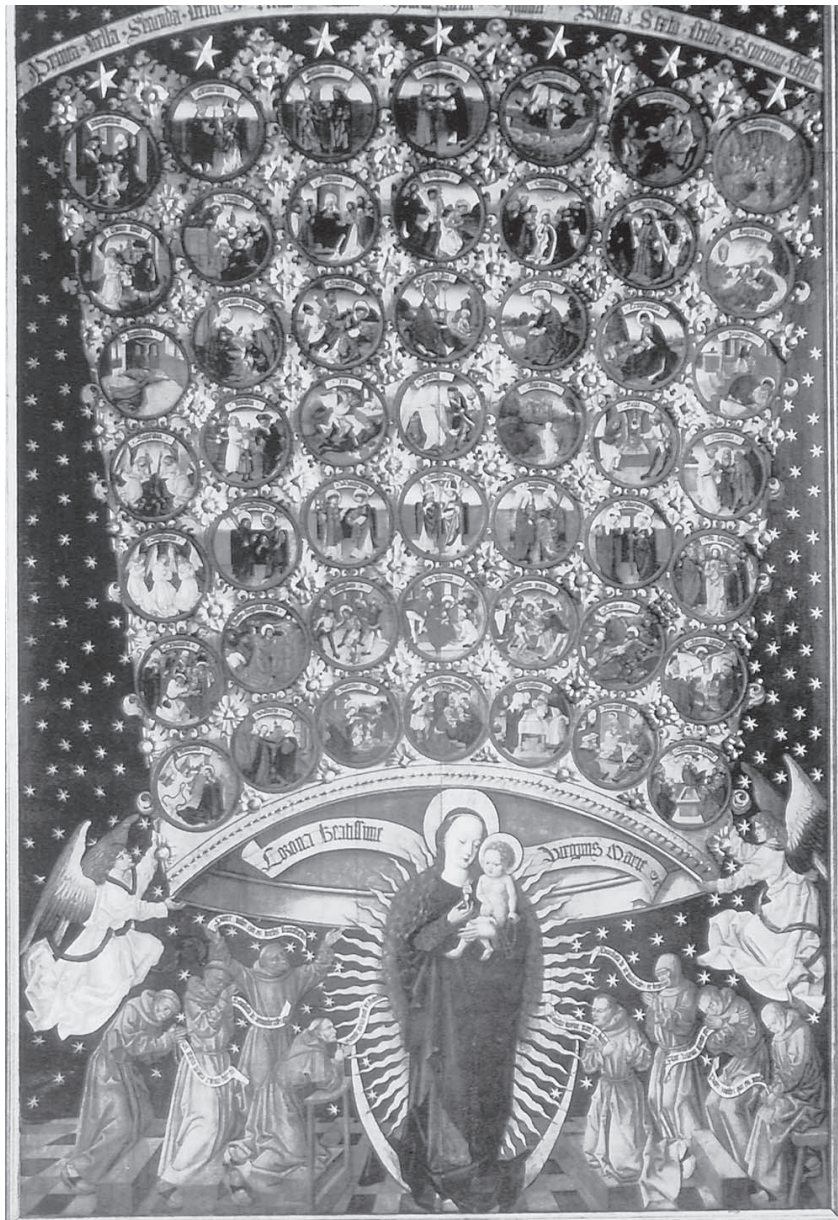

Fig. 5. Corona beatissime Virginis Marie. Malet altartavle, o. 1500, oprindelig i Bernhardinerkirken i Breslau. Efter: Zalewska 1992 fig. 1.

menneskegrupper, der særligt stod under Himmeldronningens varetægt.²⁰ En tilsvarende sammensat fremstilling har man dog svært ved at forestille sig indpasset som midtbillede sammen med de to helgenfigurer i S. Hanstavlens corpus. Muligvis har Jomfru Maria alene været gengivet som den apokalyptiske jomfru, kronet med en krans af stjerner og vist med solgisel og månesegl. Måske er et paternosterbånd eller en rosenkrans indgået i fremstillingen som attribut eller som ramme om hendes billede.²¹ Desuden må man tro, at midtbilledet visuelt har anskueliggjort hendes status som stammoder fra Abrahams slægt, et tema, der i middelalderen blev udviklet i gengivelsen af jomfru Marias stamtræ (*Arbor Virginis*) som led i betragtningerne over hendes renhed og ubesmittede undfangelse.²²

4. Om korets anvendelse i senmiddelalderen

Koret og de tilhørende inventarstykker har fået sit helt særlige liv, når rummet er blevet fyldt med lys, lyd, røgelsesduft og bevægelse, både under de daglige messe-tjenester, i forbindelse med kirkeårets høje fester og ved de stadig tilbagevendende privatmesser, stiftet af enkeltpersoner til deres sjæls frelse. På samme måde har messepræsternes skiftende klædninger sammen med altrenes forskellige tekstiler bidraget til at ændre rummets farveholdning i årets løb.²³

Et strejflys over en række kirkelige handlinger, som klosterkirken i 1500'ernes begyndelse var ramme om, kaster dronning Christines hofholdningsregnskaber – denne uforlignelige kildesamling til belysning af senmiddelalderens fromhedsliv, betragtet ud fra et kvindeligt perspektiv og fra samfundets allerøverste top.²⁴ Dronningen betænkte flittigt alle byens kirker og kapeller med offerpenge ved forskellige højtid. Ud over specielle ydelser, f.eks. i forbindelse med

ligbegængelsen for hendes lensmand på Næsbyhoved Slot, Otto Porsfeldt i 1504, eller ved en ung præsts første messe i 1507,²⁵ faldt mange af hendes milde gaver til S. Hans Kirke naturligt nok på en række af de for denne kirke særligt betydningsfulde højtid. Kirkens to navnehelgener mindedes begge på deres festdage, dels S. Mikael, der fik sin offergave på helgendagen (29. september), dels Johannes Døberen, der huskedes både på sin fødselsdag (24. juni) og på henrettelsesdagen (29. august).²⁶ Også kirkens tredie navnehelgen, Johannes Evangelisten fik sin andel til minde om dennes fødsel, der samtidig faldt på 3. juledag (27. december), og om dødsdagen (6. maj).²⁷ Jomfru Maria, der at dømme efter højaltertavlen havde en særlig fremtrædende status i kirken over for de førnævnte, betænkes specielt i klosterkirken på Bebudelsesdagen (25. marts), ved Kyndelmisse eller Vor Frue Kirkegang (2. februar), ligesom hun naturligvis har været genstand for opmærksomhed i julen og til Helligtrekonger (6. januar).²⁸ Hertil kom markeringer af påsken og Kristi himmelfart, af særlige helgendage som S. Peters og Paulus' dag (29. juni), Alle Sjæles dag (2. november), Mortensdag (11. november) samt mindedagen for Barne-mordet i Betlehem (28. december) og af den specielle relikviefest (*dies reliquiarum*).²⁹

Dronningens højtideligholdelse af festdagene har i første række manifesteret sig ved pengegaver, lagt på tavlerne ved de respektive helgeners altre eller ligefrem placeret på eller ved udvalgte relikvarier. På Johannes Døberens dag blev 4 skilling lagt på "sancti Hanss hoffuit", dvs. sandsynligvis på en relikviebeholder med en afbildning af helgenens hoved. Det kan have været udformet som et udskåret træfad, svarende til det endnu bevarede eksempel fra Ørslev Kirke, i dag i Nationalmuseet (fig. 6).³⁰ Hvilket relik-

vie af helgenen, klosterkirken ejede, aner vi ikke, men dets vigtige status for johannitersamfundet kunne måske netop være baggrunden for den centrale placering af en udsmykket cirkelblænding på korets østgavl, som det er nævnt ovf. Udstillingen af Johannesrelikvariet på hans dødsdag må sandsynligvis have fundet sted på højalteret, sådan som praksis er bevidnet fra andre sammenhænge,³¹ men den kostbare genstand kan også have været fremvist for den fromme folkemængde, der samledes på kirkegården syd for kirken. Ved andre af de nævnte festdage hører vi om musikledsagelse til messen, både med korsang og orgelspil (Helligtrekongers dag og S. Mortens aften), om processionser (vistnok på Mariæ Besøgelsesdag) og om tilvejebringelse af særlige lys, sidstnævnte naturligvis til Kyndelmisse, lysmessen på Vor Frue Renselses- eller Kirkegangsdag.

Ved den sidstnævnte fest fremførtes i 1505, måske særligt efter dronning Christines ønske, den i middelalderen yndede antifon, "Salve Regina (Misericordiae)" (Hil dig, Barmhjertighedens dronning). Selvom det ikke er nævnt udtrykkeligt, må kirkens Vor Frue alter, højalteret, have spillet en central rolle ved denne handling.³²

Endnu mere suggestiv er beskrivelsen af den særlige messetjeneste, der blev stiftet 1468 af rigsråd Eggert Frille, en af landets mest magtfulde mænd. Rigsråden, som allerede i 1460 havde indstiftet en tilsvarende messe i Ribe Domkirke sammen med sin bror, Johan, skænkede i maj 1468 en gård i Trøstrup til finansieringen af sin specialgudstjeneste i Odense.³³ Det sidste skete tankevækkende nok, umiddelbart før han flygtede ud af landet i en åben konflikt med kongen.³⁴

Eggert Frille havde ved begge messestiftelser givet udførlige anvisninger for handlingens gennem-

Fig. 6. Relikviebeholder, udformet som et fad med Johannes Døberens hoved, tidligere Ørlev Kirke, i dag i Nationalmuseet. Foto: Nationalmuseet.

førelse. Centralt for begge var fremførelsen af sekvensen "Ave Præclara Maris Stella",³⁵ der i Ribe skulle afsynges ved den ugentlige lørdagsmesse for jomfru Maria for "(det) høje Alter". I Odense, hvor rigsråden to år efter messens indstiftelse blev begravet, skulle sekvensen synges hver søndag fra pinsedag til advent før jul under Vor Frues messe. Både her og i Ribe fremførtes sekvensen i vekselsang. Handlingen, der fulgte efter messens tekstlæsninger og Alleluia,³⁶ indledtes af to peblinger, iklædt røkkelin og udstyret med tændte lys. I Ribe stod disse ved højalteret, mens de i Odense var placeret ved Vor Frue alter, hvilket sandsynligvis også

her var identisk med højalteret i koret, i umiddelbar nærhed af Eggert Frilles og hans hustrus, Anna Iversdatter Juls, senere grav.³⁷ Herefter tog kirkens kor over indtil strofen: "Ora, virgo, nos illuminatione coeli dignos effice" (Bed, Jomfru, for at vi må være værdige til det himmelske lys).³⁸ Strofen skulle først synges af peblingerne, denne gang "stående paa deres knæ" og sidenhen af koret, ligeledes knælende. På tilsvarende måde markeredes stroferne med de direkte anrøbelser til jomfru Maria om forbøn og til Kristus om frelse ("Audi nos quia te Filius nihil negans honorat" (Hør os, fordi Sønnen hædrer dig ved intet at nægte (dig)), "Salva nos, Iesu, pro quibus virgo mater te orat" (Frels os, Jesus, os, for hvem din moder beder dig)). Peblingerne skulle blive på deres pladser med de tændte lys, indtil sekvensen var afsluttet, og præsten påbegyndte messens Credo. Efter endt gerning fik de to peblinge straks deres løn, 2 penninge til hver. I forbindelse med messen, vel under Sanctus, skulle der i Ribe yderligere ringes med domkirkens Mariaklokke, dvs. den store klokke fra 1436. I Odense er dette indslag ikke direkte nævnt i stiftelsesbrevet, men kirken disponerede ved slutningen af 1400-tallet over mindst fire klokker, heraf en lille korklokke fra 1496, ophængt i østgavlens nu forsvundne messespir.³⁹

Det er nærliggende at sætte denne beskrivelse i relation til de aktuelle fysiske rammer i S. Hans Kirke, der har fungeret særligt optimalt efter fuldførelsen af korets store renovering. I betragtning af, at Eggert Frilles og hustruen, Anna Iversdatter Juls gravsten (og dermed deres grav) fandtes i koret, har selve højalteret, prydet med jomfru Marias, Johannes Døberens og S. Mikael's billeder, dannet den fysiske baggrund og kulisse for sekvensens

fremførelse. Kirkens kor kan have stået ved korstolene langs korets nord- og sydvæg⁴⁰ eller måske være placeret på lektoriets platform. Vi må tro, at den trefløjede altertavle har stået åben i festdagsstilling ved disse søndagsmesser eller i hvert fald, når messerne faldt sammen med kirkeårets store fester.⁴¹ Det betød, at hele korets udsmykning, både med tavlens centrale Mariabillede, østvæggens Korsfæstelsesbillede og triumfkrucifikset, har dermed fået en særlig forståelsesdimension for de udvalgte, der både kunne se og høre det liturgiske skuespil.

Lyset fra peblingernes to vokskærter er i første række faldet på billedet af Jomfru Maria med barnet. Hun blev i sekvensen lovprist i blomstrende vendinger: som Havets lysende stjerne eller Nordstjernen, som Porten til Gud (og dermed til Himmelen), som den, der førte Sandhedens lys og Retfærdighedens sol ind i verden og som Himmeldronningen, udvalgt ligesom solen og skøn som månens glans. Hun var den nærende kvist af Jesse rod, som fædrene og profeterne tragtede efter, hun var Livets træ, således som Gabriel forkyndte det, og den, der med sin søn, det kongelige lam ("agnum regem") havde forløst verden fra Djævelen og al synd. På vegne af menigheden (og præsteskabet) foran alteret og det forestående messeoffer appellerede sekvensen til Jomfru Maria om at gøre de troende værdige – med rene læber og et rent hjerte – til at modtage nadveren: Himmelens brød, lig det manna, der en gang kom til Moses og israeliterne, Abrahams børn, "hvilket var en forvarsel (om Jesu legeme eller nadverbrødet), og nu, hvor forhænget er trukket fra, kan ses klart (på alteret)". På samme måde fremhævedes "den søde kilde, der brød frem fra stenen i ørkenen (dvs. Jesu blod, altervinen)", således som dette kunne be-

Fig. 7. Claus Bergs højaltertavle, oprindelig i Odense Gråbrødre Klosterkirke, i dag i Odense Domkirke. Foto: Roberto Fortuna 1994.

skues på korset ligesom Kobberslangen. Sekvensens kulmination var den indtrængende appel om forbøn hos Maria og om frelse fra Jesus, således at de troende nu kunne skue det godes kilde og betragte Ham med et rent sinds øjne, ligesom sjælen kunne forstå at få en smag for det evige liv og forenes med Ham i Saligheden.

Efter sekevensens afslutning videreførtes messen, bl.a. med læsning af bønner, herunder Fadervor, der som førnævnt visuelt var repeteret på altertavlens apostelfigurer.⁴² Og ved messens højdepunkt, offertoriet med den store forvandling, ringedes med korklokken, der på klokkelegemet var forsynet med en latinsk indskrift, en anrøbeelse til Kristus, Ærens konge, om fred og barmhjertighed. Dette budskab gjaldt ligesom sekvensen naturligvis generelt for de forsamlede i kirken, men har for de indforståede tilhørere måske tillige bragt tankerne hen på Eggert Frille og hans hustru, der sikkert udtrykkeligt har været nævnt i forbønnerne for de levende og døde under messen, ligesom ægteparrets erindring synligt var fastholdt gennem deres våbensmykkede ligsten i koret.⁴³

En adelig meddeler fra begyndelsen af 1600-tallet, Jørgen Kaas Emmiksen, har nævnt, at Frillefamiliens våbenskjold fandtes flere steder i kirken uden dog at specificere dette nærmere.⁴⁴ Måske har skjoldet pranget sammen med andre adelsskjolde på kirkens vægge og glasmalerier, eller det kan have smykket en eller flere inventargenstande. Allerhelst havde man set det anbragt på højaltertavlen og således fået stiftelsen af denne knyttet sammen med rigsrådens øvrige kirkelige aktiviteter, men hermed ville man også for længst have vovet sig ud på gisningernes usikre glatis!

Derimod tager man næppe fejl, når man i tankerne lader dronning Christine i 1500'ernes første

årtier personligt overvære en af de særlige Maria-messer eller en anden festgudstjeneste i klosterkirken, enten fra en hævet plads i kirkens vestende eller måske på et mere fordelagtigt anbragt sæde nær koret.⁴⁵ Af adelige med speciel tilknytning til S. Hans Kirke har hun her bl.a. kunne mødes med Eggert Frilles barnebarn, Karen Bentsdatter Bille (+1540), datter af rigsrådets eneste barn, Erme-gard (+1504) og indgiftet i den mægtige Gyldenstjernefamilie gennem ægteskabet med Henrik Knudsen Gyldenstjerne (+1517).⁴⁶ Eller hun har kunnet nikke til sidstnævnte og dennes søstre, som vi angiveligt ved, hun plejede omgang med – både med Karen Knudsdatter Gyldenstjerne (+1527), gift med Jørgen Daa, og med Anne Knudsdatter Gyldenstjerne (+1521), gift med Peder Bille. Begge damer var blevet enker i hhv. 1503 og 1504, og havde ligesom dronningen indrettet sig en særlig residens i Odense.⁴⁷ Det fortrolige forhold til dronning Christine kunne også medvirke til at forklare den omstændighed, at de to søstre lod udføre prægtige gravsten over sig selv og deres gemaler i klosterkirken, begge hugget i lys rødbrun kalksten af en hånd, som man gerne erkender som dronningens udvalgte hofkunstner, Claus Bergs eller hans mestersvends.⁴⁸

Sidst, men ikke mindst kan det nyindrettede korrum i S. Hans Kirke med den smukke altertavle, kor-buekrucifikset samt Eggert Frilles gravsten og øvrige våbenudmykninger, have medvirket til at give dronningen visse ideer, når det gjaldt om, hvordan man bedst kunne drage omsorg for sin egen og sine nærmestes sjælefrelse og ihukommelse.⁴⁹ Inspiration kunne også hentes fra de øvrige af klosterkirkens veludstyrede adelskapeller, Gyldenstjernerne ikke mindst.

Fig. 8. Triumferucifix, oprindelig i Odense Gråbrødre Klosterkirke, i dag i Klosterkirken. Foto: Niels Elswing 1992.

5. *Dronning Christine og koret i Gråbrødre Klosterkirke*

Da tidspunktet for den endelige udformning af kongeparrets gravkompleks i Odense omsider var inde – vel særligt aktualiseret efter kong Hans' død 1513 – gik et storstilet byggeri og indretningsarbejde i gang i Gråbrødre Klosterkirke under dronningens ægide, således som bl.a. franciskanerhistorikeren Peder Olsen (Petrus Olai) bevidnede det.⁵⁰ En analyse af tegninger og prospekter af den forlængst nedrevne bygning, sammenholdt med ældre regnskaber og beskrivelser, lader formode en gennemgribende ombygning af kirken, omfattende en ændret indretning af koret og korbuen, opførelsen af et tårn i nordøst og ombygning af vestgavlen samt opførelse af en søndre korsgang.⁵¹

På samme måde har der været et sandt kongeligt format over selve korrummets indretning, der omfattede opstillingen af Claus Bergs overdådigt udsmykkede altertavle (fig. 7) og af et kompleks af korstole, prydet med en genealogisk våbenfrise på ialt 72 aneskjolde, hvoraf enkelte måske også har været placeret på skranken mellem koret og skibet. Oven over korsranken og antagelig et tilhørende korsalter blev ophængt et endnu bevaret korbuekrucifiks (fig. 8), vendt mod lægfolket. Kongeparrets og deres nærmeste families liturgiske og politiske erindring har været markeret med en overflod af materielle genstande, både med skrift og billeder. Der var portrætbilleder både på altertavlens predella og på den store kalkstensmindetavle, der siden overførtes til Domkirken, ligesom de kongeliges navne og våbenskjolde har figureret både på sidstnævnte og på flere andre af korets gravminder, dels på de tre gravsten, der lå foran højalteret over familiebegravelsen, dels på prins Frans' udskårne

mindetavle og på to, nu forsvundne epitafier, skrevet på pergament. Omfanget og karakteren af de gudstjenestelige handlinger, der skulle befordre og sikre de kongeliges sjælefrelse, kan man indirekte slutte sig til, både ved at tage korstolenes ganske betydelige antal (48 ialt) i betragtning, og ved at drage paralleller til messestiftelserne for Christian I og dronning Dorothea, navnlig knyttet til deres begravelsessted, Helligtrekongers kapel ved Roskilde Domkirke.⁵²

Ganske som i S. Hans Kirke har de regelmæssige årtider og mindehøjtideligheder for kongefamilien sammen med kirkeårets store fester og klosterkirkens specielle mindedage udgjort højdepunkterne i korrummets anvendelse. Og når højaltertavlen ved disse særlige lejligheder stod åben i al sin guldstrålende pragt med midtskabets figurrige Allehelgensbillede og Korsfæstelsesfremstilling, flankeret af scener fra Kristi passion, har det endnu mere suggestivt end i johanniterkirken været anskueliggjort, hvordan netop den himmelske herlighed bogstaveligt blev nærværende ved messens store forvandling. Hvem blandt de troende kunne da, med Gregor den Stores ord, tvivle på, at Himmelen åbnede sig i offerstunden, og englernes kor kom til syne. "Alt foroven og forneden, Himmelen og Jorden, det sete og det usete blev til ét."⁵³

I virkeligheden har hele dette liturgiske skuespil i sin fulde pragt kun været forbeholdt en eksklusiv og udvalgt skare – det celebrerende præsteskab og den øvrige gejstlighed, der sad bænkedede på korstolene langs nord- og sydvæggen. Koret var således reserveret den triumferende, himmelske kirke ("celestis ecclesia triumphans"), mens rummet hinsides korsranken tilhørte menighedens verden, den kæmpende kirke ("ecclesia militans").⁵⁴

Selvom højaltertavlen på denne måde ikke har været direkte tilgængelig for private fromhedsøvelser, rosenskransbønner og meditation, havde man dog i korskrankens triumfkrucifiks et andagts- og kultbillede af næppe mindre styrke. Gråbrødre Klosterkirkes kors var ganske vist noget mindre end krucifikset i S. Hans, men rummede et helt særligt, kraftbærende element. I den Korsfæstedes sidevunde var et relikviegemme, der indtil begyndelsen af 1800-tallet var udstyret med en række udvalgte helighedomme. Blandt disse var to små træstumper, sandsynligvis fragmenter af Det hellige Kors.⁵⁵ En bjergkrystal på rødfarvet bund dækkede gemmet. Når eftermiddagslyset fra sydsidens vinduer gennemstrømmede og reflekteredes i denne sten, fremkaldtes en rødfarvet lysvirkning, der mere tydeligt end mange ord og gerninger anskueliggjorde opfattelsen af det immaterielles tilstedeværelse i det materielle. Både i bogstavelig og overført forstand strålede den guddommelige og lysende kraft ("virtus") således ud fra både relikviet og fra korset. Og den absolute kulmination indtrådte ved messens offerstund, da alt forenedes med det lys, der udgik fra selve den forvandlede eucharisti – den levendegjorte Frelser.

Noter

- DK IX (Odense amt) hft. 1-15 (1990-99), omhandlende Odense Domkirke, S. Knuds Kirke (hft. 1-10, 1990-97), Vor Frue Kirke (hft. 11-12, 1998) og S. Hans Kirke (hft. 13-15, 1999). Under udarbejdelse er beskrivelsen af byens forsvundne kirker og kapper (hft. 18-19, forventet udgivet maj 2001).
- En udførlig beskrivelse af klosterkirkens historie, bygning, inventar og gravminder er under forberedelse, dels i DK, udarbejdet af artiklens forfatter i samarbejde med Mogens Vedsø, dels af førstnævnte i afhandlingen: *Ars moriendi* mere regio. Fyrstelig begravelseskultur og fromhedsliv i senmiddelalderen, belyst med udgangspunkt i det kongelige gravkor i Odense Gråbrødre kirke. For en redegørelse for udflytningen af korets inventar og gravminder til Domkirken og til Vor Frue Kirke, jfr. DK IX s. 516 ff., s. 718 ff. og 1111 ff.
- En introduktion til dette tema, der i de senere år har været genstand for en omfattende udforskning, er Suckale 1999 s. 15-25.
- Et værdifuldt materiale vedr. den liturgiske praksis ved domkirkerne i Bamberg og Magdeburg er fremlagt af Renate Kroos, jfr. Kroos 1976 s. 105-92; Kroos 1989 s. 88-97. Kroos' redegørelse for praksis ved domkirken i Köln har ikke været tilgængelig for forfatteren ved denne undersøgelse (*Liturgische Quellen zur Kölner Domchor, Kölner Domblatt*, 44-45, 1979-80, s. 35-202). Interessant indsigt i praksis ved to købstadkirker (S. Lorenz og S. Sebaldus i Nürnberg) giver publiceringen af kirkehedgens "pligtbog" (*das Messnerpflichtbuch*) af Gumbel 1928; Gumbel 1929. For en nyttig kilde- og litteraturoversigt, jfr. også Kohlschein og Wünsche 1998.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1221 med henvisning til en mulig parallel i Viborg S. Ibs kirke.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1272-1309.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1221-27, specielt s. 1225.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1226 med videre sidehenvisninger.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1291ff. med henvisning til Eliassen 1995 s. 20f. og 29.
- Vidnesbyrd om relikviekulen ved S. Hans kirke er yderligere et tilmuret vindue i gavlhjørnet af søndre korsarmkapel samt en udvendig prædikestol i søndre dobbeltkapsel sydvesthjørne, begge praktiske indretninger bl.a. i forbindelse med fremvisning af relikvier for store forsamlinger, jfr. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1276, 1278-80.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1294 og 1371. Skranken blev først nedrevet i begyndelsen af 1800'erne.
- Dronning Christine 1904 s. 187. Om lektoriet og dets funktion i almindelighed, jfr. KLN X, 1965 sp. 392-98.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1295. Hullet kan også have fungeret ved ophejsning af lysekroner eller af figurer, anvendt i forbindelse med kirkespil.
- Jfr. Schiller II 1968 s. 147f. Jfr. desuden DK IX (S. Knuds Kirke) s. 535f. og note 556-59.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1224, 1226.
- DK IX (S. Hans Kirke) s. 1340.
- En tilsvarende altervægsumyknings, dateret o. 1510, med en central Korsfæstelsesfremstilling umiddelbart bag alterbordet,

- fandtes i Helsingørs Mariekirke, jfr. DK II s. 350f. og 375. Maleriet kan ligesom i Odense have fungeret som en midlertidig "altertavle" før opsætningen af Christian II's berømte nederlandske tavle (i dag i Nationalmuseet).
18. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1355-58.
  19. Schauerer og Gebhard: Corona. I: Marienlexikon II, sp. 96-97. Om variationen i antallet af bønner inden for de enkelte ordeners rosenkransandagt, jfr: Beissel (1910) 1970, s. 35ff., spec. s. 47.
  20. Zalewska 1992 s. 56-64.
  21. Om rosenkransbilleder generelt, jfr. Schiller, IV,2 s. 198ff.; D. Gerstel: Rosenkransbilleder. I: Marienlexikon V, s. 559-64; Winston-Allen passim.
  22. Schiller, IV,2 s. 162ff.; Wedl-Brugnolo: Wurzel Jesse. I: Marienlexikon VI, s. 768-69. Kombinationen af et rosenkransbillede med fremstillingen af Jesu stamtræ genfindes på en række nederlandske altertavler, således i Valö (o.1515) og Västerås (o. 1520), jfr. Jacobs 1998 s. 46; endvidere – omend uden rosenkrans – i Mariatavlen i Laurentiuskirken i Bocholt (Belgien, 1525-30), i tavlen fra karmeliterklostret i Sæby (o. 1520), ses den apokalyptiske Madonna, der hyldes og krones af engle, over en gengivelse af Jesse rod, videreført i midtbilledets rammeværk.
  23. Johanniternes klosterkirke havde i senmiddelalderen en overdådig beholdning af messeklæder, dvs. korkåber, messehagler og -skjorter samt subtiler og hovedlin, de vigtigste stykker af fløjel, damask, silke, kamelotte eller andet uldstof og i alle regnbuens farver (hvid, rød, grøn, blå, brun, sort og gylden), som det er bevidnet af en registrant fra 1554, jfr. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1363 ff. og note 216. Om forandringselementet i relation til den liturgiske festkalender, jfr. også Reudenbach, s. 26-33.
  24. Dronning Christine 1904.
  25. Dronning Christine s. 83 ff., 250.
  26. Dronning Christine s. 263, 248f, 146 f., 293.
  27. Dronning Christine s. 106, 234
  28. Dronning Christine s. 128, 115 f., 106, 110 ff., 310. Når der s. 86 under regnskaberne i begyndelsen af juli 1504 omtales en procession til S. Hans kloster, hvortil blev givet både 1 rhinsk gylden, 2 mark og 1 postulatus gylden til offerpenge, kan dette måske hænge sammen med fejringen af Besøgelsen, mødet mellem Maria og Elisabeth (2. juli).
  29. Dronning Christine s. 123, 357, 238, 187, 106,103, 305, 275 og 326. Om den sidstnævnte fest, der tilsyneladende fejredes på forskellige tidspunkter ved en række af Nordens domkirker, således om søndagen efter Vincula Petri (22. febr.) i Odense, jfr. KLN M XIV sp. 49. Udgiften til offerpenge ved festen er dog i regnskaberne registreret mellem 20. juni (27. maj) og 7. juli 1509.
  30. Dronning Christine s. 146f. Jfr. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1358. En sammenfattende redegørelse for dette særlige kult- og andagtsbillede er Arndt og Kroos 1969 s. 243-328. Et Johannes Døberens hoved fandtes også i slotskapellet i Visborg, jfr. Jørgensen 1909 s. 107.
  31. Laabs 1997 s. 71 ff.
  32. Steidl 1918 s. 113-32, specielt s. 132. I Sebalduskirken i Nürnberg smykkede man ved denne lejlighed kirkens Vor Frue alter med et særligt hvidt alterklæde, jfr. Gümbel 1929 s. 11.
  33. Messen i Ribe indgik som et led i en omfattende sjælestiftelse for medlemmer af Frilleslægten, bl.a. for stifternes far (Christiern Frille, slotsfoged i Ribe), mor (Ermegard Eggertsdatter Altena), stedmor (ubekendt), bror (Claus Christiensen Frille, kannik i Ribe), søsterdatter (Cathrine von Haffin) og hustruer (Anna Iversdatter Jul og Margrethe Limbek), jfr. Repertorium 2. rk. nr. 1109 og Kirkehistoriske Samlinger 1. rk., 2, 1853-56 s. 385-87. Om messen i Odense, jfr. Hofman, Fundationer V s. 191f. og Repertorium 2.rk. nr. 2421. For begge stiftelser er samtidige afskrifter af de relevante dokumenter bevaret i Rigssarkivet. Privatarkiver nr. 5428. Eggert Frilles arkiv.
  34. Stiftelsesbrevet er dateret 15. maj 1468, mens flugten antagelig foregik umiddelbart efter et skæbnesvangert møde med Christian I i København i pinseugen i begyndelsen af juni samme år, jfr. Møllerup 1885 s. 48 ff., 62.
  35. Jfr. Mone II, 1854 s. 355-59 (med en plattysk oversættelse fra 1511); *Analecta Hymnica* L,2 1907 nr. 214; Steidl 1918 s. 161-63; Brant 1998, s. 78-81 (nr. 70). Sekvensen har tilsyneladende ikke fundet den samme udbredelse herhjemme som den beslægtede hymne, "Ave Maris Stella", der findes i fordannede versioner i en række af middelalderens bønnebøger, jfr. Steidl 1918 s. 163-67; Frandsen 1926, s.152f.; *Middelalderens danske bønnebøger*, V, 1982 (jfr. referencer til *Ave Maris Stella*; *Havets Stjerne*).
  36. Jfr. Ingmar Milveden: *Sekvens*, i: KLN M XV sp. 86-102.
  37. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1482.
  38. Jfr. versionen af sekevstens tekst i Frilles stiftelser, jfr. note 33. I andre udgaver af teksten er anført: "Ora, virgo, nos illo pane coeli dignos effici", en forbøn om menighedens værdighed til

- himmels brød (dvs. til den indviede hostie), jfr. omtalen hos Mone II, 1854 s. 356; *Analecta Hymnica* L, 21907 nr. 214; Steidl 1918 s. 162 og Brant 1998 s. 80.
39. Jfr. DK XIX (Ribe Domkirke) s. 514; IX (S. Hans Kirke) s. 1406 f.
40. Middelalderlige korstole er ikke bevaret i S. Hans Kirke, men har naturligvis eksisteret her. Måske fandtes endnu dele heraf blandt de gamle stole, der i begyndelsen af 1800-tallet blev nedbrækket i koret i forbindelse med lektoriets nedtagning, jfr. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1380.
41. Der foreligger ingen konkrete anvisninger fra et hjemligt materiale om, hvornår fløjaltertavler skulle være åbne eller lukkede. Et ofte citeret eksempel, hidrørende fra statutterne fra 1523 omkring brugen af en altertavle i karmeliterklostret i Nürnberg, i øvrigt leveret af Veit Stoss, nævnedes, at tavlen kun skulle stå åben til jul, påske, pinse og ved de store kirkefester: Kristi himmelfart, Trinitatis, Allehelgensdag, Helligtrekongersdag, Kristi legemsdag samt ved kirkens indvielsesdag og til alle Mariafester, jfr. Baxandall 1980 s. 48. Citeret i DK IX (Odense Domkirke) s. 667, note 538 og Laabs 1997 s. 83. Endvidere Jacobs 1998, s. 15f. Om den senmiddelalderlige altertavle, betragtet i relation til messens teologi, jfr. også Ehresmann 1997 s. 200-26 og Laabs 1997 op.cit.
42. Om liturgiske indskrifter på en række altertavler som betydningsbærende for forståelsen af billedernes funktion i relation til konkrete messejerner, jfr. Hagopian van Buren 1975 s. 41-52; 1978 s. 616-33.
43. Det er uvist, hvorvidt Frille indstiftede yderligere sjælemesser i Odense, svarende til de allerede fastlagte i Ribe, der omfattede både ugemesser og fire årlige begængelser for adskillige af de levende og afdøde familiemedlemmer. Hans donation 1450 af gods til kirken kan dog også have haft karakter af en sjælegave, jfr. Repertorium I. rk. nr. 7963.
44. Fussing 1931-36 s. 391 f.
45. Jfr. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1393 om de middelalderlige vestpulpiturer, der kan have været benyttet til klosterets kommandator og lensmanden fra Næsbyhoved slots amt – måske i lighed med efterreformatorisk praksis – til kongefamilien, jfr. s. 1391.
46. Karen Bentsdatter Billes far, Bent Bille havde været lensmand på Næsbyhoved 1483-86. Henrik Gyldenstjernes ligsten, der viser afdøde med både sine egne og hustruens fædre og mødrene våben, har i øvrigt påfaldende nok ingen omtale af hustruen, jfr. DK IX (S. Hans Kirke) s. 1447 f.
47. Venge 1982 s. 387; DK IX (S. Hans Kirke) s. 1235.
48. Venge 1982 s. 398; DK IX (S. Hans Kirke) s. 1438-42.
49. For en oversigt over dronning Christines og kong Hans' sjælestiftelser og -gaver, jfr. Johannsen 1999.
50. Johannsen 1999 s. 7.
51. En analyse af den nedrevne Gråbrødre Klosterkirkes bygningshistorie ved Mogens Vedsø vil blive publiceret i DK IX hft. 18-19.
52. Jfr. Johannsen 1999 s. 14ff. med referencer.
53. Jfr. om højaltertavlens ikonografi og funktion, herunder navnlig forståelsen af midttavlens billedverden i relation til allehelgenslitaniets, DK IX (Odense domkirke) s. 439-538, spec. s. 534 ff. Altertavlens eksklusive status, skærmet for uvedkommende blikke bag korsranken (jfr. ndf.), gør det dog ikke rimeligt at fremhæve dens betydning som andagtsbillede for lægfolket i forbindelse med en rosenkranskult, jfr. for en diskussion af dette tema, ibidem, s. 534. Vedr. Gregor den Store, jfr. *Patrologiae latina* 77, sp. 425.
54. Kroos 1989 s. 91.
55. Jfr. DK IX (Odense Domkirke) s. 516, 538. En udførlig gennemgang af relikviekrucifikset og dets paralleller publiceres i DK IX hft. 18-19.

Litteratur

Forkortelser

DK, jfr. *Danmarks Kirker*

KLNM, jfr. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*

Analecta Hymnica Medii Aevi, L, udg. Guido M. Dreves, Leipzig 1907.

Arndt, Hella og Renate Kroos: Zur Ikonographie der Johanneschüssel. *Aachener Kunstblätter*, 38, 1969, s. 243-328.

Baxandall, Michael: *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany*, New Haven & London 1980.

Beissel, Stephan: *Geschichte der Verehrung Marias im 16. und 17. Jahrhundert* (1910), Nieuwkoop 1970.

Brant, Sebastian: *Kleine Texte*, udg. Thomas Wilhelmi (Arbeiten und Editionen zur Mittelereen Deutschen Literatur, N.F., Bd. 3.1.1.), Stuttgart – Bad Cannstatt 1998.

Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. William Christensen, København 1904 (Dronning Christine).

Danmarks Kirker. Udg. Nationalmuseet og Poul Kristensens Forlag, København 1933 ff. og Herning 1987 ff.

Ehresmann, Donald L.: *Medieval Theology of the Mass and the*

- Iconography of the Oberwesel Altarpiece. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, LX, 1997, s. 200-26.
- Eliassen, Kirstin: "Múrrin" – den middelalderlige domkirke i Kirkjubøur på Færøerne. *Bygningsarkæologiske Studier*, 1995, s. 7-44.
- Frandsen, Ernst: *Mariaviserne*, København 1926.
- Fussing, Hans H.: *Fyenske Antiquiteter. Årbøger for Historisk Samfund for Odense og Assens*, 1931-36, s. 387-98.
- Gümbel, Albert: *Das Messnerpflichtbuch von St. Lorenz in Nürnberg vom Jahr 1493* (Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns, VIII), München 1928.
- : *Das Messnerpflichtbuch von St. Sebald in Nürnberg vom Jahr 1482* (Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns, XI), München 1929.
- Hagiopian van Buren, Anne: The Canonical Office in Renaissance Painting. Part I. Raphael's Madonna at Nones. *Art Bulletin* LXVII, 1975, s. 41-52.
- : The Canonical Office in Renaissance Painting. Part II. More about the Rolin Madonna. *Art Bulletin* LXX, 1978, s. 616-33.
- Hofman, Hans de: *Samlinger af publique og private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve*, V, København 1760.
- Jacobs, Lynn F.: *Early Netherlandish carved Altarpieces, 1380-1550. Medieval Tastes and Mass Marketing*, Cambridge 1998.
- Johannsen, Birgitte Bøggild: "Fore wor (...) siæle bestands og salighetz skild". Om kongelige stiftelser og sjælegaver fra kong Hans' og dronning Christines tid. *Kirkehistoriske Samlinger*, 1999, s. 7-49.
- Jørgensen, Ellen: *Helgendyrkelse i Danmark. Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11. Aarhundredes Midte til Reformationen*, København 1909.
- Kohlschein, Franz og Peter Wünsche (udg.): *Heiliger Raum. Architektur, Kunst und Liturgie in mittelalterlichen Kathedralen und Stiftskirchen* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 82), Münster 1998.
- Kroos, Renate: Liturgische Quellen zum Bamberger Dom. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 39, 1976, s. 105-92.
- : *Quellen zur liturgischen Benutzung des Domes und zu seiner Ausstattung. Der Magdeburger Dom, ottonische Gründung und staufischer Neubau*, udg. Ernst Ullmann (Schriftenreihe der Kommission für Niedersächsische Bau- und Kunstgeschichte beider Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaften, udg. Martin Gosebruch, Bd. 5), Leipzig 1989, s. 88-97.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, I-XXII, Kbh. 1956-78.
- Laabs, Annegret: Das Retabel als "Schaufenster" zum göttlichen Heil. Ein Beitrag zur Stellung des Flügelretabels im sakralen Zeremoniell des Kirchenjahres. *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 24, 1997, s. 71-86.
- Marienlexikon*, I-VI, udg. R. Bäumer og L. Scheffczyk, St. Ottilien 1988-94.
- Middelalderens danske bønnebøger*, I-V, udg. Karl Martin Nielsen m.fl., København 1945-82.
- Møllerup, W.: Eggert Frille. Et Bidrag til Unionstidens Historie. *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., 5, 1885, s. 1-63.
- Mone, F.J.: *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, Freiburg im Breisgau 1854.
- Patrologiae cursus completus, series Latina*, 77, udg. J.-P. Migne, Paris 1896.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediaevalis. Fortegnelse over Danmarks Riges Breve fra Middelalderen*, udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1. rk. I-IV; 2. rk. I-IX, København 1894-1939.
- Reudenbach, Bruno: Der Altar als Bildort. Das Flügelretabel und die liturgische Inszenierung des Kirchenjahres. *Goldgrund und Himmelslicht. Die Kunst des Mittelalters in Hamburg*. Katalog til udstilling i Hamburger Kunsthalle 19. nov. 1999 - 5. marts 2000, Hamburg 1999, s. 26-33.
- Schiller, Gertrud: *Ikongraphie der christlichen Kunst I-V*, Gütersloh 1966-80.
- Steidl, P. D.: *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder*, København 1918.
- Suckale, Robert: Der mittelalterliche Kirchenbau im Gebrauch und als Ort der Bilder. *Goldgrund und Himmelslicht. Die Kunst des Mittelalters in Hamburg*. Katalog til udstilling i Hamburger Kunsthalle 19. nov. 1999 - 5. marts 2000, Hamburg 1999, s. 15-25.
- Vavra, Elisabeth: Liturgie als Inszenierung. *Alltag im Spätmittelalter*, udg. Harry Kühnel, Darmstadt 1986, s. 315-22.
- Venge, Mikael: Dronning Christine og Odense. *Odense bys historie*, bd. 1, udg. Tage Kaarsted, Hans Chr. Johansen, Niels Oxenvad og Carsten Tofte, Odense 1982.
- Winston-Allen, Anne: *Stories of the Rose. The Making of the Rosary in the Middle Ages*, Pennsylvania 1997.
- Zalewska, Katarzyna: "Corona beatissime Virginis Marie". Das mittelalterliche gemalte Marienbild aus der Bernhardinerkirche in Breslau. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 55, 1992, s. 56-64.